

УДК 37:001.12/.18

БАЛА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ РОЛІ

Арсеева С.Б.

аға оқытушы

*Қостанай мемлекеттік
педагогикалық институты*

Кенжебаева Ж.Қ

Қазақ тілі мұғалімі

№2 орта мектебі Қостанай қ.

Аннотация

Мақалада қазіргі кездегі халықтық педагогиканың ерекшелігі: оның адам баласының дүниеге келген күнінен бастап бірге жасасып келуінің маңызы қарастырылады. Шынында да, ұлттық тәрбиеміз ғасырлар бойы қалыптасып, халық жадында мәңгі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша нақыл-ақыл, өсиет-өнеге, қағида болып, бүгінге дейін жетіп отыр. Бүгінде Қазақстан Республикасы егеменді ел болып, өзінің ән ұранын, ел таңбасын, мемлекеттік туын белгілеп, мемлекеттік конституция заңын қабылдауымен байланысты ұлттық мәдениетті өркендетуге, келер ұрпақты халық педагогикасы қағидалары негізінде тәрбиелеуге толық мүмкіндік туды. Бала тәрбиелеуші әр отбасынан бастап мектепке дейінгі балалар мекемелерінде, арнаулы орта дәрежелі және жоғары оқу орындарында халықтық тәрбие

тағлымдарының озық үлгілерін оқу-тәрбие жүйесіне батыл енгізу уақыты келіп жетті.

Аннотация

В статье рассматривается важность и особенность народной педагогики в современном обществе. Действительно, народное воспитание складывалось веками, сохранялось в сознании народа, передавалось из поколения поколению и дошло до наших дней и сформировалось как наука – народная педагогика. И сегодня, когда Республика Казахстан стала суверенной независимой страной, пришло время воспитывать подрастающее поколение на лучших культурных традициях народа. Ситуация усугубляется тем, что у молодежи отсутствует прочный культурно-этнический базис, выстроенный на знании, уважении и сохранении народных традиций, духовно-нравственных ценностей, культурного наследия своего народа – того самого стержня, имеющего основополагающее значение в духовно-нравственном формировании личности.

Abstrakt

The article discusses the importance and singularity of folk pedagogy in modern society. Indeed, public education evolved over the centuries, sohranyalos conscious people, passed down from generation to generation and has reached our days, and formed as a Science-folk pedagogy. And today, when the Republic of Kazakhstan became a sovereign independent country, it's time to educate the younger generation on the best cultural traditions of the people. The situation is aggravated by the fact that youth is no strong cultural – ethnic base, built on knowledge, respect and preservation of folk traditions, moral values, cultural heritage of his people – the very core of essential importance in the spiritual and moral development of the individual

Түйінді сөздер: халықтық педагогика, ұлттық тәрбие, егеменді ел, салт-дәстүр, отбасы, бала тәрбиесі.

Ключевые слова: народная педагогика, национальное воспитание, независимая страна, традиции-обычаи, семья, воспитание ребенка.

Key words: folk pedagogics, national education, independent country, traditions-customs, family, education of child.

1.Кіріспе.

Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың жылдар жасап келеді, сәт сайын өзгеріп, өрлей дамыған саналы тірлік жалғасуда. Адамзат еншісіне ғана тиісті сол тірлік бағбаншасы – тәрбие. Тәрбие дегеніміз – аға буынның кейінгі ұрпаққа мирас етіп табыстар озық тәжірибесі, үлгі өнегесі, әдет-ғұрпы, рухани байлығы болса, халық педагогикасы – қазақ халқының сан ғасырдан бері атадан балаға қалдырған өлмес мұрасы.

Халықтық педагогиканың ерекшелігі: оның адам баласының дүниеге келген күнінен бастап бірге жасасып келуінде... Шынында да, ұлттық тәрбиеміз ғасырлар бойы қалыптасып, халық жадында мәңгі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша нақыл-ақыл, өсиет-өнеге, қағида болып, бүгінге дейін жетіп отыр.

Бүгінде Қазақстан Республикасы егеменді ел болып, өзінің ән ұранын, ел таңбасын, мемлекеттік туын белгілеп (Қазақстан Республикасының 6 маусым 1992ж. Заңы), мемлекеттік конституция заңын қабылдауымен (18 желтоқсан 1991ж. Заңы) байланысты ұлттық мәдениетті өркендетуге, келер ұрпақты халық педагогикасы қағидалары негізінде тәрбиелеуге толық мүмкіндік туды. Бала тәрбиелеуші әр отбасынан бастап мектепке дейінгі балалар мекемелерінде, арнаулы орта дәрежелі және жоғары оқу орындарында халықтық тәрбие тағлымдарының озық үлгілерін оқу-тәрбие жүйесіне батыл енгізу уақыты келіп жетті.

Алайда бір ойландыратын жайт, сонау ата-бабаларымыздан бізге дейін, ғасырлар бойы қалыптасып, жоғалып кетпей, сөнбей, өз жалғасын тауып келе жатқан ұлттық тәрбие-

мізді, салт-дәстүрлерімізді, әдет-ғұрыптарымызды, ұлттық ойындарымыз бен ырым-жораларымызды, басқаша айтқанда қазақ халқының таптырмас байлығы, асыл қазынасы болып табылатын халықтық педагогиканы бүгінгі ұрпақ қалай пайдалануда? Оған деген көз-қарасы қандай, оны жеткілікті дәрежеде қадірлеп-қастерлеуде ме? Қазіргі мұғалімдер, ата-аналар, жалпы қоғам баланы қай бағытта тәрбиелеуде және де бала тәрбиелеуде халықтық педагогиканы пайдалануда ма?

Бүгінгі күні қазақ халқының ұлттық мәдениетінің қайта өркендеу жағдайында жеткіншек ұрпақты ұлттық дәстүрлерде тәрбиелеудің заңды объективті қажеттігі туды. Мұндай жағдайда жеткіншек ұрпақтың өз халқының рухани қазынасымен, оның ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрып дәстүрлерімен неғұрлым тереңірек танысу қажеттігі бірінші орында тұр. Өйткені, мұндай негіздерді білмей, өз халқының ұлттық ерекшеліктерін сезбей, басқа халықтың өзіне тән ерекшеліктерімен салыстырмай, бағаламай өз рухани байлығын арттыра түсу мүмкін емес.

Бүгінде тәрбиеге салғырт қарап, жете мән бермеуіміздің салдарынан қадір-қасиетімізді, ұлттық этикамызды, рухани байлығымызды жоғалтып отырғанымыз жасырын емес. Бүгінде мұның көрінісі былайша белең алған:

- Бауыр етін кесіп беретін бауырмалдығымыз, жанашырлығымыз қожырап, тасбауырлыққа;
- Ақиық ақындығымыз бен шешендігіміз тілден безген дүмшелікке, шала тілдікке;
- Аталы да асыл тұқымды тектілігіміз тексіздікке;
- Ашық қолды аңқылдаған жомарттығымыз жоқшылыққа, қара бастың қамын ойлаған тоғышарлыққа;
- Жасы үлкендерге көрсетілетін ізеттілік пен құрмет дәрежелілік пен көргенсіздікке;
- Қайырымдылығымыз бен қамқорлығымыз қатігездік пен қара жүректілікке;
- Намысшылдығымыз жалғандық пен жәдігөйлікке;
- Саналы, салауатты өмір салтымыз нашакорлық пен жезөкшелікке;
- Ұлтжандылығымыз опасыз алаяқтылыққа орын бергенінен көреміз.

Адамды адамдық қалыпқа келтіретін де, аздырып тоздыратын да қоғамдағы тәрбие жұмысы. Жүйелі ұлттық адамгершілік тәрбие болмаса, халық бір-бірінен рухани үлгі көрмесе адам баласы бір-біріне ақырзаман әкелуі мүмкін. Қазірде жанұяның әрбір мүшесі өзіне тиісті орнын білуден, рөлін атқарудан, яғни, әке әкедей, аға ағадай, іні інідей, тіпті ана анадай болудан қалды. Осының барлығы жас ұрпақтың ұлпа жанына ұялап, миына қонып, тіпті уландырып, көңіліне, өміріне берік орнығуда. Осы мәселелер жайында сөз қылғанда тот басқан озық салт-дәстүрлерімізді қалпына келтіруіміз қажет екендігін байқаймыз.

Константин Дмитриевич Ушинский айтқандай: “Өмірде де, ғылымда да барлық халықтарға бірдей тура келетін халықтық тәрбие жүйесі жоқ. Әр халықтың ұлттық тәрбие жүйесі әртүрлі. Өз еліне басқа елдің тәрбие әдісін енгізу мүмкін емес, себебі, халықтардың өмір сүру моделі де тәлім-тәрбие моделі де әр басқа...”.

Сондықтан, бүкіл тәрбие жүйемізді басқаша құрып, атап айтқанда, ата-бабаларымыз өз қолымен жасап, қалыптастырып кеткен бай дәстүрлерге орай қайта құру, халықтық педагогикаға шыңдап бет бұру басты міндет болып отыр. Қазақстанның егемендік алуымен байланысты бүгінде ұлт мәдениетіне деген сұраныс күшеюде. Ұлттық тәлім-тәрбие тағылымдарының отбасы, балабақшадан бастап, орта және жоғары оқу орындарында арнайы пән ретінде өтіле бастауына қарамастан, оған арналып жасалған оқу-әдістемелік кешеннің (комплекс-тің) жоқтығы, ал бірді-жарым шыққан еңбектердің ғылыми жүйесіздігі белгілі қайшылық туғызып отыр. Осы қайшылықты шешудің жолдарын іздестіру зерттеу проблемасын айқындайды.

Сонымен, өз халқының мыңдаған жылдар бойғы қалыптасқан, жақсы жемісін берген тәсілдерін ала отырып, оны басқа елдердің, жұрттардың тәуір, қабылдауға лайықты деген моральдық нормаларымен толықтыру жақсы нәтижеге жеткізеді. Әр халықтың бойында жақ-

сы қасиеттер баршылық. Олай болса, дана халқымыз айтқандай “Жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренейік”.

Бұл орайда халықтық тәрбиелеу жүйесінің маңызы өте зор. Міне, осы мәселелердің бәрі зерттеу тақырыбының көкейтестілігін дәлелдей түседі. Бала тәрбиелеудің керектігін жұрт баяғыдан білген, әр халық әр уақытта әр түрлі себептермен түрлі-түрлі түсінген. Мысалы, Мысыр халқы баланың шаруаға шеберленуін мақсат қылған. Спарта халқы бала тәрбиелеу дегенді – баланы өжет, жауынгер қылу деп түсінген. Бірқатар халық бала тәрбиелеуді патшалыққа беретін салғырт орнына жүргізген. Ал біздің халықта бала тәрбиелеудің негізі «Бетегеден биік, жусаннан аласа бол» және «Көм бойынды, жасыр ойынды» болған.

Жалпы “педагогика” деген сөз о бастан грек жұртының “тәрбие” деген сөзінен шыққан екен. Олар осыдан екі мың жылдай бұрын педагогика деген ғылым шығарып, қолданып көрген. Ол келе-келе тек тәрбие ғана емес, терең теориялық білім берудің жолдары мен әдістері туралы ғылымға айналған. Бұл біздің көп кенже қалған ғылымдарымыздың бірі.

Тәрбие – күрделі әрі ұзақ процесс. Оған белгілі бір дәрежеде білім, тәжірибе, шеберлік қажет. Ондай болмаған жағдайда тәрбие саласында белгілі бір нәтижеге қол жеткізу қиындыққа түседі. Сондықтан да біз тәрбиені шығармашылық жұмыстарының жемісі деп білеміз. Тәрбие, сонымен бірге педагогикалық әрекетте

- мәдени құбылыс;
- педагогикалық ықпал ету;
- балалардың әрекетін ұйымдастыру;
- қарым-қатынас құралы ретінде жан-жақты қарастырылады.

“Тәрбие, кең мағынасымен алғанда, қандай да болса бір жан иесіне тиісті азық беріп, сол жан иесінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз. Ал енді адамзат туралы айтылғанда, адамның баласын кәміл жасқа толып, өзіне-өзі қожа болғанша тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі. Адамзат дене һәм жан аталған екі бөлімнен тұратындықтан, бұл екі бөлімнің соңғысы, яғни жан, адамзат үшін аса қадірлі болғандықтан, дұрысын айтқанда, адамға шын мағынасымен “адам” деген атты осы жанға да беретіндігінен, адам баласын тәрбие қылу дегенде, әрине, адам баласының әсіресе жанын тәрбие қылу деп ұғу керек”.

Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам баласы туғанда өте әлсіз, зағып, осал болып туады. Малдың төлі туа сала аяқтанады. Тауықтың балапаны жұмыртқадан жарылысымен жүгіріп кетеді. Ал адам баласы туғанда іңгәлаған айғайы мол бір кесек ет. Ақылы, есі жоқ. Денесі тым әлсіз. Өсуі, ұлғайуы тым сараң, тым шабан. Мінекей адам баласы осылай әлсіз боп туып, аса сараң өсетіндігінен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни оны тәрбие қылмай болмайды.

Бала ақыл тоқтатып, есеймей тұрып-ақ көргенін істей бастайды. Үйінде намаз оқушылар болса, намаз оқиды, шылым тартушы болса, шөпті шылым қылып тартады. Домбыра тартушы болса, қолына түскенін домбыра қылады. Жақсы істесе жақсы, жаман істесе жаман істейді. Осыдан ата-бабаларымыздың «Баланың жаны кірсіз тақтай, не жазсаң соны оқырсың», – деген өсиет сөздерінің шын мән-мағынасын түсінуімізге болады.

Өткен ғасырдың молдалары мен мұғалімдері секілді “Аюды үйреткен таяқ” деп балаларды сабап, арқасын қанатып, сонан соң “Молданың соққан жері отқа күймейді” деп жұбатуды қою керек. Таяқ аюды үйретеді, ал ақыл иесі – адам баласын аза қылып, арландырып санаттан шығарады. Біле-білсеңіз, дін үйретуші пайғамбарлар да ешкімді сабамаған көрінеді. Егер мұғалім таяқ жұмсаса, құлағын бұраса бұл бала тәрбиелеу болмайды, яғни баланың тауын қайыру, кірсіз ақ қағаздай жанын ыластау болады.

Адам баласы барлық білікті сыртқы бес мүшесімен алады. Көзбен көріп, құлақпен естіп, мұрынмен иіскеп, тілмен татып, денемен сезіп. Сондықтан баланы оқытқан уақытта бұл бес мүшелердің барлығын бірдей тәрбиелеу керек.

Сонымен баланы оқытқанда жеңіл жолмен бар мүшелерін бірдей тәрбиелеп, білімді баланың басына тыға бермей, жетелеп, өзіне іздетіп, ақылын кәмілдеп ізгілікке бастап, жүрегін адалдап, жақсыға қызығатын, жаманнан жиіркенетін қылып шығару мақсат.

Қазақ халқының өте әрідегі ата-бабаларының өмір сүрген кезінен (VI ғ., Түрік қағанаты) бастау алып, күні бүгінге дейін кәдесіне жарап келе жатқан рухани мұраның бірі – халықтық педагогика екені бәрімізге белгілі.

“Халықтық педагогика, – делінген Қазақ кеңес энциклопедиясында, – тәрбие жөнінде халықтың педагогикалық білім тәжірибесі. Халық педагогикасын зерттеу негізіне педагогикалық мазмұн мен бағыттағы халық ауыз әдебиетінің шығармалары, этнографиялық материалдар, халықтық тәрбие дәстүрлері, халықтық ойындар, жанұя тәрбиесінің тәжірибелері тағы да басқалар жатады... Халық педагогикасының негізгі түйіні еңбек тәрбиесі және өндірістік білім, дағды, шеберліктерді ұрпақтан ұрпаққа қалдыру”.

“Халықтық педагогика мыңдаған жылдар бұрын пайда болып, нақты өмірдің мәнін, оның даму заңдылықтарын танып білуге бағытталған өзіндік адам қызметі ретіндегі ғылым болмаған, дәлірек айтқанда, жаңа пайда болған кезде қарқындап дамыды, бірақ педагогика оны арнаулы сала ретінде ғылыми білімнен бөліп алған жоқ”, – деді Г.У.Убайдуллаев.

Қазақтың халықтық педагогикасының тарихын адамзат мәдениетінің даму кезеңдері мен байланыстыра қарастырып шартты түрде 8 дәуірге бөліп қарастыруды жөн көрдік. Ол:

1. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіндегі тәрбие.
2. Сақтар мен ғұндар дәуіріндегі жауынгерлік тәрбие (б.д.д. VIIғ. б.д.д. Vғ.)
3. Ұлы түркі қағанаты кезіндегі тәлім-тәрбие (VIғ. IXғ. аралығы)
4. Араб-шығыс мәдениеті, орта ғасыр ойшылдарының тәлімгерлік ой-пікірлері (X-XIX ғ.ғ. аралығы)
5. Қазақ хандығы кезіндегі ұлттық тәлім-тәрбие жыраулар поэзиясындағы тәлімдік ойлар (XVғ. XVIII ғ.)
6. Қазақстанның Ресейге қосылуы кезеңіндегі тәлім-тәрбие мен ағартушылық идеялардың өркен жаюы (XVIII-XX ғ.ғ. 20-шы ж.ж.)
7. Кеңестік дәуірдегі ұлттық ғылыми педагогиканың дамуы (1920-1990 ж.ж.)
8. Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті кезіндегі тәлім-тәрбие көріністеріндегі (1991 ж. кейінгі) кезең.

“Халықтық педагогика” деген терминді алғаш рет орыс педагогы К.Д.Ушинский пайдаланды.

Академик Г.Н.Волковтың пікірінше, халықтық педагогиканың ерекшелігі: оның адам баласының дүниеге келген күнінен бастап бірге жасасып келуінде; адамдардың қоғамды құруда, қоршаған ортаны – табиғатты өзіне икемдеп игеруінде; еңбек тәрбиесінің алғашқы адамдар өмірінде басты рөл атқарғаны, тәрбиенің басқа түрлерінің кейін туғандығы, халықтық тәрбие жөніндегі қағидалары өмірлік тәжірибеге негіздеген эмпирикалық білім болып келуі; оның ұлттар мен ұлыстардың жазу мәдениеті шықпай тұрған кезінде пайда болып, халық арасында ауызша тарауы, сондықтанда оны шығарушы авторларының аты-жөні халық жадында сақталмай, бүкіл халықтық мұраға айналып кетуі, халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі озық тәжірибелері мен ой түйіндері сол халықтың ой-тілегімен, арманымен ұштасып келгендіктен, озық үлгілерінің мәңгі сақталып, ал тозығының біртіндеп тәрбие жүйесінен шығып қалуы; халық педагогикасы өнерге, еңбекке негізделгендіктен, үнемі жетілдіру, ұшталу үстінде болуы; сондай-ақ халық педагогикасының ғылыми жүйеге, теорияларға құрылмай, жеке бастық тәрбиенің озық үлгілеріне және оның нәтижесіне құрылуы; тәрбие тәжірибесінің ғасырлар бойы жалғасып келуі, алғашқы тәрбие түрлерінің қоғамда бөлінбей, синкретті тұтас түрінде берілуі (мысалы, қол, би, музыка өнерлерінде ой еңбегі мен дене еңбегі, ақыл ой тәрбиесі мен еңбек тәрбиесінің бірге ұштасып келуінде) деп саралай көрсетіп келеді де, “халық педагогикасы ру, тайпа, ұлттар мен ұлыстардың ұрпақты тәрбиелеу тәжірибесіне негізделіп, халықтың тәрбие құралдары (салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ойын түрлері, ауыз әдебиеті үлгілері) арқылы іске асыруға құралады. Яғни, халық педагогикасы ғылымға шикі материал даярлаушы мәліметтер көзі болып табылады, сөйтіп педагогика ғылымына қызмет етушінің рөлін атқарады”, – дейді.

2. Негізгі бөлім.

Халықтық педагогика – көп арналы, қыры-сыры мол, күрделі ғылым. Ол ұлттық өмірге немқұрайлы қарайтын жас ұрпақты қазақтың рухани, материалдық мәдениетін толық меңгерген тарихын, әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр, тәлім-тәрбие, адамгершілік қасиеттерін бойына сіңіріп, ұлтын сүйетін азамат болып өсуін қамтамасыз етеді.

Халықтық педагогика туралы түсінік бергенде оның маңызды саласы болып табылатын ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер туралы айтпай кету мүмкін емес. Олар педагогикалық білімдерді, іскерліктерді, дағдыларды ғана өтпей, сонымен қатар олардың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыруына көмектеседі. Осыған байланысты, қарастырылып отырған ұғымның мәнін былай анықтауға болады. Халықтық педагогика - тәрбие мен оқыту саласындағы халық бұқарасы білімдерінің, іскерліктерінің, дағдыларының жиынтығы, солардың негізінде ұрпақтан ұрпаққа халық шығармашылығы арқылы /поэтикалық, музыкалық, сәндік-қолданбалы өнер/ беріліп отыратын әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер қалыптасқан. Халықтық педагогиканың мақсаты-жас ұрпақты ата-бабалар тәжірибесінің ең жақсы мұраттарына тәрбиелеу.

“Әдет-ғұрыптар”, “дәстүрлер” деген ұғымның мазмұнына келсек, философ Н.С.Сәрсенбаевтың мынадай анықтамасын береміз: “Әдет-ғұрыптар – адамдардың қоғамдық мінез-құлқының олардың өмір және тұрмыс салтының тарихи қалыптасқан, азды-көпті тұрақты нормалары, олар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, қоғамдық пікірдің арқасында сақталады. Әдет-ғұрыптар – адамдардың тұрмысындағы қоғамдық қатынастардың тарихи қалыптасқан тұрақты нормалары...”

Дәстүрлер – адамдардың қоғамдық қатынастарының тарихи қалыптасқан тұрақты және мейлінше қорытылған нормалары мен принциптері, олар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Және қоғамдық мінез-құлықтың арқасында сақталады”.

Дәстүр – бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысып отыратын қоғам өмірінің дамуына сәйкес өзгеріп, кейбіреулері жаңа мазмұн алып, әрмен қарай дамитын халықтың қоғамдық-тарихи өмірінде қалыптасқан құбылыс. Халық дәстүрінің танымдық-тәрбиелік мәні ұлаңғайыр дүние. Ол тұтастай алғанда жас ұрпақ үшін адам өмірінің, рухани-адамгершілігінің қуат-қайнары. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағытталған баланың жан-дүниесінің қалыптасуына, рухани марқаюына негіз болатын мүмкіндіктер көп-ақ. Ол халықтың кәсібімен, салт-дәстүрімен, тілімен, тарихымен, адамгершілік қасиет-сапаларымен сабақтасып, біте қайнасып, тарихи кезеңдер ерекшелігіне, қоғам тану сатыларына қарай жетелер, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын қастерлі мұра.

Дәстүр – адамдардың рухани тұлғасынан бөлінбейтін құбылыс. Дәстүр қоғамдық сананың барлық формаларынан орын алады. /Олар: саясатта, қоғамдық өмірдегі дәстүрде, халықтар арасындағы ынтымақтастықта, теңдікте, бостандықта, ғылыми дәстүрде, оқу-білім ғылымындағы дәстүрде, отбасы-жанұялық дәстүрінде, еңбек дәстүрінде/

Сонымен, осы айтылған пікірлердің бәріне сүйене отырып, нақты бір түйінге келетін болсақ, көріп отырғанымыздай, бала тәрбиелеу оңай шешілетін мәселе емес. Я, тәрбие керек. Бірақ, балаға дұрыс тәрбиені әрбір тәрбиеші (ата-ана, мұғалім) тәрбие жолын ешкімнен үйренбей-ақ, еш тәрбиені оқып білмей-ақ өз бетімен бере алмақ па? Әркім өзі-ақ жол тауып кеткендей, бала тәрбиесі соншама бір жеңіл нәрсе ме? Жоқ. Олай емес. Бала тәрбиесі бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. Ал бала тәрбиелеуді қазақ халқының өлмес мұрасы болып келе жатқан халықтық педагогикасыз елестету қиын. Оның зерттеу тақырыбы – тәрбие, ал тәрбие объектісі – адам, тұлға. Қысқасы, бала тәрбиелеу мен халықтық педагогика бір-бірімен қатар, бірін-бірі толықтырып жүретін ұғымдар.

Бала тәрбиесіне, жалпы адам тәрбиесіне терең мән беріп, оның сәтті қағидалары мен ережелерін жасағандардың бірі – қазақ халқы. Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам қамын ойлау болып табылады.

Ал жастарды жан-жақты қабілетті азамат етіп өсіруде халықтық салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиелік, білім-танымдық рөлі орасан зор. Адамның жарық дүниеге келген күнінен бастап, оның есейіп, қартайып, о дүниеге аттанып кеткенге дейінгі өмірі мен іс-әрекеті, басқа-

лармен қарым-қатынасы атаулының барлығы – салт-дәстүрлерден өзекті орнын алып, адамның дүниетану көзқарасын қалаптастыратын тәрбие мектебі.

“Алты жыл аш болсаң да, атаңның салтын ұмытпа.” – деп қазақ нақылы шерткендей, салт-дәстүр дегеніміз – халықтардың кәсібіне, сенім-нанымына, тіршілігіне байланысты қалыптасқан, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын қоғамдық құбылыс. Ол отбасылық тәрбиеде қалыптасады. “Дәстүрдің озығы бар, дәурені өткен тозығы бар” дегендей, “жылтырағанның бәрі алтын емес”. Қазіргі заман талабына тура келмейтін, мән-мағынасы өзгерген, ескірген салт-дәстүрлердің кей біреулеріне сын көзімен қарай отырып тәлімдік мәнін жоймаған әдет-ғұрыптарды бүгінгі пікірі мен талғамы жоғары жастардың кәдесіне жаратуды да ескердік.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері: бала тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлер, тұрмыс-салт дәстүрлері, әлеуметтік-мәдени салт-дәстүрлер болып үш үлкен топқа бөлінеді. Бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптарға баланың дүниеге келген күнінен бері жүргізілетін тәлім-тәрбиелік дәстүрлерден (шілдехана, сүйінші, балаға ат қою, бесікке салу, қырқынан шығару, тілін дамыту, тұсау кесу, атқа мінгізу, сүндет тойы, т.б.) бастап, қыз бала мен ұл баланы келешек отбасы – жанұя құруға, шаруашылыққа, өмірге, еңбекке бейімдеуге арналған азаматтық жөн-жоралғылар кіреді. “Тәрбие – адам тағдырын шешетін ұлы іс”. (В.Г.Белинский) “Балаларды тәрбиелеу – еңбек әрі борыш”. (Ф.М.Достоевский)

Қазақ халқының көпшілік салт-дәстүрлері баланың дүниеге келуімен байланысты туған. Отбасының жеміс берер гүлі, алтын тіреу діңгегі – бала. Қазақ халқының: “Бір баласы бардың шығар-шықпас жаны бар, көп баласы бардың үйінде маздаған шамы бар”, “Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар”, “Бала – адамның бауыр еті” деуі – баланы бақыт санағандық.

“Нәзіктік атаулының жиынтығы – ананың алақаны, сондықтан да ол – сәби үшін ең жылы ұя”. (В.Гюго)

Ата-ананың әр қайсысының өзіндік, даралық ерекшеліктері, тәрбие-тәсілдері болады. Ана құрсағындағы бала екі жарым – үш айдан кейін тындай да, сезіне де, түсіне де біледі. Сондықтан баланы ана құрсағында пайда болған сәттен бастап тәрбиелеу керек. Өйткені іштегі жатқан бала ана сезімі арқылы, түйсік арқалы жарық дүниені өзінше қабылдайды. Ал ана болса, өз айналасынан алған барлық әсерлерін тек құрсағында жатқан сәбиіне бағыттай ойлану керек.

Осы кезде тәрбиенің ең маңыздысы – жүрек тәрбиесі жүреді. Жүрек тәрбиесі жүйесінің тәсілдері арқылы құрсақтағы кезеңде жанның он екі арнасы ашылады. Яғни олар: түйсік, ұят, сүю, зерде, мінез, табиғи қабілет, жігер, және ішкі бес сезім. Осы кезеңде бастау алатын тәрбие ана құрсағында қалыптасатыны сөзсіз. Макаренко А.С., Пестолаций И.Г. сияқты ғалымдар баланы туғаннан бастап тәрбиелейді деген пікір айтады. Ал бала туғанға дейінгі тәрбиеге көп мән бермейді. Ал жапондықтар баланы өз ұлтының нағыз патриоты болып өсуіне, ең алдымен, педагогикалық-психологиялық ықпал жасайтын дүние: сәбидің ана құрсағында дамып қалыптасып келе жатқан кезінен бастап ұлттық тәрбие берудің амалдарын іздестіру деп санаған, оның айрықша көріністеріне ананың денсаулығын мұқият бақылау, әйел босанатын жерге жағымсыз ықпалдардың (қатты шу, бөтен музыкалық әуендер, айқай, зеку сөздері, т.б.) әсер етуін шектеу болып табылады. Олар перзентхана бөлмесінде тек ана тілінде сөйлеу, ана және оның құрсағындағы сәбиге арнайы дыбыс толқындары арқылы жапон халық музыкасы шығармаларын, бала әлдиіне арналған мақамдарды тыңдату, қатты дауыстамау сияқты ұлттық ерекшеліктер талап етуден бастаған.

Н.К.Крупская балаға деген бауырмалдық, жылы жүректік шығыс халқына тән қасиет екенін айта келіп: «Балаға деген сүйіспеншілікті россиялықтар шығыс халқынан үйренсін» деп өте орынды айтқан.

Қазақ халқының бала тәрбиелеудегі мұрасына көз жіберсек, от басына байланысты тұнып тұрған қаймағы бұзылмаған дәстүрдің бар екенін көреміз. Қазақ халқы дүниеге келетін сәбидің жарымжан болып келмеуі үшін алдын-ала сақтандыру әрекетін жасаған. Сондықтан жас келіннің бойына бала біткенін білген тәрбиелі ежелер жас келінді көзден таса етпеген. Ауыр жұмыс істетпей, түн қараңғысында екіқабат келіншекті далаға шамсыз жібермей, үйде

бір өзін жалғыз қалдырмаған. Халықтың түсінігі бойынша баланың кіндігі бұралып қалмау үшін әйел аяғы ауыр кезеңде бақан, арқан аттамауы, ал баланың жарымжан болып дүниеге келмесі үшін іштегі бала туылғанша итке «кет» демеуі керек деген ырымдар бар. Бұл шаралар сәбидің болашақ тәрбиесінің алғы шарттары, себебі дүниеге кемтар сәби алып келу ата-анаға орны толмас қасірет. Жас келіншектің екі қабат болғаны белгілі болса, оның абысындары сол үйге оңаша құрсақ тойын жасатып, аман-сау босануына тілек білдіреді.

Қазанжарыс – әйел босанар сәтте басқа әйелдер қазанға жеңіл-желпі тамақ істеп, оны босанатын әйелден бұрын пісірмек болып жарысады. Халық ұғымы бойынша туатын бала «қазан жарысқа қатысып» одан бұрын өмірге келуге тырысады деп түсінген.

Сүйінші – жас нәрестенің, әсіресе ұл баланың өмірге келуі отбасы мүшелеріне, әкесі мен атасына, нағашы жұртына үлкен қуаныш әкелген. Себебі ұл шаңырақ иесі болып есептеледі. Әкесі мал соңында немесе аңда жүргенде жас нәресте дүниеге келсе, қуанышты хабарды тез жеткізу үшін ат ерттеп мініп, түзде жүрген әкенің алдынан шығып, сүйінші сұрайтын болған.

Шілдеhana – әйел аман-есен босанған күні ауыл жастары кешке шілдеhanaға жиналады. Шілдеhana үш күнге созылады. Шілдеhanaға әдетте ауыл үлкендері қатыспайды. Өйткені жаңа туған нәрестені әр түрлі жын-шайтан, перілердің салқынынан қорғап күзету халық сенімі бойынша тек қана жастардың міндеті саналған. Кіндігі түскен соң баланы қырқынан шыққанша етін шынықтыру үшін күнде тұзды сумен шомылдырып, денесін қойдың құйрық майымен сылап, аяқ-қолын әрлі-берлі созғылайды. Халықтың түсінігі бойынша тұзды сумен шомылдырған баланың денесіне әртүрлі жара, қотыр түспейді. Баланың етін ширату үшін тұзды судың пайдасы зор.

Тымаққа салу – шала туған балаларды қырық күн бойы түлкі тымаққа салып асыраған. Оның себебі шала туған сәби ұстауға, бесікке салуға келмейді, тымақ жылы, әрі бөлеуге ыңғайлы болады.

Балаға ат қою – бала туғаннан кейін қырық күн өткен соң ел ішіндегі аузы дуалы қарияға немесе атасына, әжесіне немересінің атын қойғызады. Адамға ат қоюдың себептері алуан түрлі тілек-мақсаттарға орайлас болып келеді. Жалпы адам есімі тілге жеңіл, жүрекке жылы, мағыналы, әрі мәнді, әрі сәнді болу қажет. Себебі есім адаммен бірге жасайтын тарихи заңды құбылыс.

Ал енді қазақ халқының салт-дәстүрлерінің бірі – бесік тәрбиесіне тоқтамай кетуге болмайды. Бесік – адам баласы игерген игіліктердің ішіндегі ең парасаттысы, оны үй шаруасында пайдаланатын заттардың ешқайсысымен де салыстыруға болмайтын мүлік. Оның өзіне ғана тән қасиеттерін кең түрде уағыздап тарата алсақ, бүкіл адамзаттың игілігіне айналу ғажап емес.

Балаға деген ана махаббаты «бесік жырлары» арқылы берілген. «Өнге әуес, күйге құмар бала жаны сұлу, өмірге ғашық болып өседі.» (М. Әуезов) Ана бөбегін бесікке бөлерде ең алдымен бесік жырын айтады. Онда ана өзінің баласына деген сүйіспеншілігін:

Мойындағы тұмарым, Мойнымдағы маржаным,
Тарқамайтын құмарым, Қорадағы мал жаным,
Тағдыр берген алсын деп, Бесігіңе жата ғой,-
Ақ бесікке салсын деп. Тәтті ұйқыға бата ғой,-

деп білдіре келеді де:

Балам жатсын бесікте
Пәлесі қалсын есікте, -

деп пәле-жаланы өлеңмен аластамақ болады.

Тыштырма. Сәбиді бесікке салар кезде бесіктің түбегі тұратын тесіктен құрт, ірімшік, тәттілер өткізіп, «тышты», «тышты» деп ырым жасайды және оны тыштырма деп атайды.

Баланың туғанына қырық күн толғаннан кейін оны қырқынан шығару рәсімі өтеді. Қырқынан шығару рәсімі елге беделді үбірлі-шүбірлі бәйбіше адамға тапсырылады. Қырыққында шашын алғаннан кейін баланың үстіне қырық қасық су құйып тұрып, «отыз омыртқа

жылдам бекісін, қырық қабырғаң тез қатсын » деген тілектер айтылады. Бұның өзі бір тәрбие.

Бала қаз тұрып аяғын апыл-тапыл баса бастаған кезде, яғни сегіз айдан бір жарым жас аралығында «тұсау кесу» рәсімі жасалады, тұсау кесуге қойдың көтен ішегін, не жіңішке ала жіпті пайдаланады, тұсау кесу тек қана жеңіл аяқ, жүйрік адамдарға тапсырылады. Тұсау жіп орнына көтен ішек қолдану себебі: “бала малды, дастарханы майлы, өзі еңбекқор болсын, мал тапсын” деген тілек.

Еркек баланы тақ жасында яғни үш, бес, жеті жасында сүндетке отырғызады. Сүндетке отырғызу көбінесе жазға салым немесе күзге қарай іске асырылған. Себебі суық та, ыстық та балаға әсер етпесін деген мақсат көзделген.

Сүндетке отырғызу, біріншіден, мұсылмандықтың белгісі болып саналса, екіншіден, балаға ержеттің, азамат болдың деген сезімді де білдіру көзделген.

Ал енді баланы тәрбиелеуде ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні жөнінде айта кетсек. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары негізінде дамыған ұлт ойындарын тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтірілген тамаша тәрбие құралы деп қараған жөн. Ойын – бала үшін ойын емес, шындық (К.Д.Ушинский).

Кішкентай, әлсіз тірлік иелерінің өмірге икемділігін, жеңгіштігін көрсету, ойнап шығу балаларға арналған халық ойындарының ең қызық тұсы. Бұл бақылағыштыққа, тапқырлыққа, тез шешім қабылдап, оны жүзеге асыру, батылдық, ептілік, мақсатқа жетудің өзіндік әдісін таңдау қабілетін қалыптастыруға көмектеседі. Көбінесе, жасөспірімдерді ынтықтыратын: “аударыспақ”, “бәйге”, “теңге алу”, “қыз қуу”, “жорға жарыс”, “аламан бәйге”, “көкпар”, “соқыр теке”, “мысық пен тышқан”, “сайыс”, т.б. ойындар. “Жерде жатқан жұмыртқа, аспанда ұшқан құс болар” дегендей, келешек ұрпаққа ұлтымызда, салт-санамызда, дәстүрімізде ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні мол екенін айқындайды.

Балаға 7 – 9 жасында әкесінен бастап ағайын-туысты, нағашы жұртын, алыс-жақынды таныстыру, ата-тегін, руын, ел-жұртын білдіруге ерекше көңіл бөлінген. “Жеті атасын білу” заң болған. “Жеті атасын білген ұл жеті жұртқа жөн айтар” деген аталы сөзді арқау етіп, баласына ата тарихын жастайынан жаттатып, ел-жұрт тарихын білу – ер азаматты ерлікке, елдікке, Отан сүюшілікке баулиды деп ұққан. Бұл адам баласын бауыр тұту мақсатында тәрбиелеу. Бала он жастан асқанда - өмір мектебі басталады. Қазақта оны: қозы жасы, қой жасы, жылқы жасы, патша жасы деп 4-ке бөледі.

Қозы жасы – қазақта ұлды он жасқа келгенде қозы бағуға салады. Қозы жасы деп аталатын еңбектің алғаш басқышы жастарды өмірге бейімдеу, еңбектің дәмін татып, оның қиындығын сезінудің жоралғысы болып табылады.

Қой жасы – “Он үште отау иесі” делінген жасқа келісімен, қозы бағудан қой бағуға көшкен. Отаудың иесі деп келешегінен үлкен үміт күтіп отырған жасты қой бағуға жарамайды деп қазақ ешқашан ойлаған емес. Сондықтан он бес пен жиырма бестің арасын қой жасы деп есептеген.

Жылқы жасы. Қай халықта болмасын жиырма бес “бұғанасы бекіп, қабырғасы қатқан”, “отқа салса өртенбес, мұзға салса тайсалмас” нағыз ердің жасы. Жиырма бес пен қырықтың арасын жылқы жасы деп есептеген.

Патша жасы. Жалпы шығыс мұсылмандары жасы толса да, ақылы қалыптаспады деп қырыққа келмегенді патша (хан) қойғызбаған. Мөлшері қырықты патша жасы деуді біз шығыс халықтарынан үйренген болуымыз керек. Бұл жасқа келгенде бірқатары атқа мініп, ел басқарады. Ақылды азаматтар хан, төре, сұлтан сықылды мансапқа ие болады. Билік айтады. Бұған қарағанда қазақтаң қырық жасты патша жасы деуі орынды сияқты.

Бастаңғы. Қазақта бастаңғыны шешесі бір жаққа жолаушылап кеткенде бой жеткен қызы жасайды. Қыздың үйіне құрбы-құрдастары жиналып, ән салады, домбыра тартады, ұлттық ойындар ойнайды т.б. Бастаңғының екі түрлі жағы бар. Біріншіден – анасы қызын өз бетінше қонақ күте білуге баулиды. Қызды томаға-тұйық, бұйығы сылбыр болып қалудан

сақтандырады. Екіншіден – қызды келешек отау иесі деп санап, қазан ұстай білуге, асты баптап пісіруге, қонақ күте білуге үйрету көзделеді.

3.Қорытынды.

Сонымен, жоғарыда халық мұрасының ішінен адам тіршілігіне байланысты көне және бүгінгі күннің салт-дәстүрлерінің негіздері ғана сөз болды. Салт-дәстүр – ана сүті арқылы қанға сіңіп, санаға дариды. Ұлттық рухта салт-дәстүр бағытында тәрбие алмаған, тілін, дінін, ойынын, дәстүрін дұрыс білмеген ұрпаққа Отанды қорғауға сенім арту, болашақтың тізгінін ұстату үлкен қате. Осыдан “Есек барға саналса да, малға саналмайды” деген сөз еріксіз есіңе түседі.

Ұзын сөздің қысқасы дәстүр, салт қашан да адам қиялынан туындап, заман ағымына қарай байып, мазмұны тереңдеп отырады. Халқымыздың ежелден желісі үзілмей жеткен көне салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары рухани, мәдени және адамгершілік дүниеміздегі қымбат қазыналарымыздың бірі. Осы айтылғандардан әркім өзіне керектісін, көңіліне ұнағанын, көкейіне қонғанын қабылдап, бала тәрбиелеуде қолданса, оны ұлтымыздың озық салт-дәстүрлерімен байланыстырып, байытып мазмұндандыра түссе, нұр үстіне-нұр болар еді.

Әдебиет тізімі:

Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. Алматы: Ана тілі, 2002. – 136 б.

Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. (Көмекші оқу құралы). Алматы: Санат, 1998.– 256 бет.

Қалиев С., Оразаев М., Смайлова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. (Оқу құралы) Алматы: Рауан, 1994.– 224 бет.

Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. Алматы, 1996.

Қалиев С. Қазақтың халықтық тәлім-тәрбиесінің ғылыми педагогикалық негіздері. Диссертация. А., 1996.